

ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԳ ՄԱՄՈՒԼԸ

Մենք՝ նախորդ համարին մէջ ցոյց տուինք, թէ ինչպէս «Շարքի-Ռուս»-ի՝ իբրեւ ազատամիտ թերթի դէմսկսաւ զինուել թուրք պահպանողական մամուլը: Բագուի «Կասպին»-ն, Բաղ-չա-Սարայի մէջ հրատարակուող «Թերջիման» լրագիրը՝ մէկ բերան յարձակեցան Շահթախթինսկիի վրայ: Առիթը կար. «Շարքի-Ռուս»-ի առաջարկած լեզուական բարենորոգումները, քայց կար և ուրիշ թագուն պատճառ մը: «Շարքի-Ռուս» իր առաջին համարով իսկ մտրակեց թուրքերուն՝ Բագուի մէջ նըս-տած կուռքը՝—Ձէյն-էլ-Աբէդին Թաղիէվը: Յայտնի է թէ «Կաս-պին» օր չի փախցներ, առանց կրեսոս Հաջիին փառքն ու ա-ռաքինութիւնները երգելու: Հաջի Թաղիէվը՝ առատաձեռնու-թեան, բարութեան հրաշք մըն է որ ընկած է նաւթաքաղաքի թուրքերուն մէջ: Արդ, «Շարքի-Ռուս» համարձակեցաւ այդ ոսկի-հորթին դպչել, պատմելով՝ թէ Հաջին՝ առատաձեռնու-թեան այդ հրաշքը՝ խոստմնադրուժ եղած է 300 բուբլիի չնչին գումարի մը համար, զոր պաշտօնապէս յանձն առած էր տա-րուէ տարի վճարելու Թիֆլիսի շէյխ-իւլ-իսլամին հովանաւո-րութեան տակ գտնուած թուրք նախնական դպրոցին: Թաղիէվ՝ մէկ երկու տարի յետոյ նպաստը դադրեցուցած էր: Շահթախ-թինսկի գրեց թէ մարդասէր թուրք փաստաբան մը չը կայ, որ այդ «Բէհհակղ»—անիրաւ—Թաղիէվին՝ դատարանի առջև, ցոյց տայ իր պարտքը, ու քանի մը տարիէ ի վեր դիզուած նպաստը գջլէ:

Այսքանը արդէն քաւական էր, որ Թաղիէվի յաւիտենա-կան խնկարկուն՝ «Կասպի»-ն, ոտքով գլխով պայքարին մէջ նետուի և «Թերջիման»-ին ձայն բռնէ:

«Կասպի»-ի խմբագիրը, Մէրդան Բէկ, մէկ կողմ կեցաւ

սակայն ու Շահթախթինսկիի վրայ արձակեց տխրահույակ Ահմէտ բէկ Աղայիէվը: Այս վերջինը՝ փոխանակ Շահթախթինսկիի դէմ կուելու գաղափարներու և սկզբունքներու մաքուր գէնքով, սկսաւ Շահթախթինսկիի անձին վրայ յարձակիլ, նախատել՝ գրելով՝ թէ «Շարքի-Ռուս»-ի խմբագիրը տգէտ է, յիմար ու Պարիզ գնացեր է ոչ թէ բան սորվելու, այլ իր ժամանակը կաֆէշանտաններու մէջ վատնելու համար: Իսկ միւս կողմէ «Թէրջի-ման»-ը սկսաւ պոռպոռալ թէ Շահթախթինսկիի իր առաջարկած բարենորոգումներով նպատակ ունի թուրքերը «քրիստոնէացնելու»: Շահթախթինսկի «միախոնարներու գործիք» է, «մահմեդականութեան թշնամի» և այլն:

«Շարքի-Ռուսի» խմբագիրը՝ թերթին № 12-ի մէջ, «Խըմբագրութեան կողմէ» վերնագիրը կրող յօդուածով մը կը պատասխանէ նախ «Կասպի»-ին:

Շահթախթինսկի հաստատելէ յետոյ, թէ Մէրդան բէկը շատոնց ու շատ լաւ կը ճանչնայ, կը պատմէ թէ իրենց մէջ «Շարքի-Ռուս»-ի հրատարակութենէն առաջ բարեկամական յարաբերութիւններ տիպիս կային: Մէրդան բէկ Թօփչի Բաշիէվ նոյնիսկ անձամբ, հեռագրով շնորհաւորեց զիս, երբ «Շարքի-Ռուս»-ի արտօնութիւնն առնելու իրեն լուրը հասաւ: Մէրդան բէկը ինքնաբերաբար ինձի խոստացաւ իր բարոյական օժանդակութիւնը, ուրախացած՝ որ Թիֆլիսի մէջ թուրք լեզուով թերթ պիտի հրատարակեմ: Բայց այդ բոլորէն յետոյ, «Շարքի-Ռուս»-ի առաջին համարը հրապարակ հանած չը հանած՝ Թօփչի Բաշիէվը՝ «Եթէ ոչ ամբողջ աշխարհի, գոնէ Կովկասին իր թափառաշրջիկութեամբն ու խելագարութեամբը (մոելթէլ էլ շուուր լըլա) հանրածանօթ Ահմէտ բէկ Աղայիէվի ձեռքը գրիչ տալով, վրաս արձակեց»: Իսկ «Աղայէվը՝ աշխարհի վրայ որքան անամօթ խօսքեր, որքան սուտ զրպարտութիւններ, որքան յերիւրանքներ որ կարող են գոյութիւն ունենալ, հասցէիս անխղճութեամբ կը պոռայ ու կը տպէ»: Աղայէվ իր բուն գոյնը ծածկելով «այստեղ, այնտեղ, շիտակութեան, քաղաքակրթութեան, համոզմունքներու և այլն մասին կը ճառէ, բայց շիտակութիւնը, քաղաքակրթութիւնը, համոզմունքներն ուր, Աղայէվը ուր»: Ու Շահթախթինսկին այս տեսակ դէպք մը կը պատմէ: Երբ Թագաւոր Կայսեր՝ խղճի և կրօնի ազատութեան վերաբերեալ յայտարարութիւնը հրատարակուեցաւ, Աղայէվը Բագուի ամբոխին այնպէս հաւատացուց թէ թուրքերուն թոյլատրութեամբ է, փողոցներուն մէջ, շախսէյն վախսէյնի օրը իրենց գլուխը ճղել: Ղաթլի օրը շախսէյնչիները փողոցներն ու բազարները լեցուեցան գոռում գոչումով: Տեղական թուրք հանդիմներ, 1903.

քիմները թէև յորդորեցին ամբողջ կարգ ու կանոնն ու խաղաղութիւնը չը խանգարել և ամեն տարուան պէս հաւաքուիլ հղկիթ, բայց ամբողջ խռովարարին (միւֆսիդ) խօսքին հաւատք ընծայելով մտիկ չ'ըրաւ եղած յորդորները ու չը ցրուեցաւ: Դիւրին է երեւակայել, թէ այդ պարագային մէջ ի՞նչ ծանր անպատեհութիւններ կարող էին առաջ գալ: Բայց, փառք Աստուծոյ, Բագուի կառավարիչը՝ շնորհիւ իր խելացութեան և գլխարտութեան, յաջողեցաւ ժողովուրդն անվնաս ազատել Աղայէվի վտանգաւոր գրգռումներէն:

«Ո՞ր քաղաքակրթութեան, ո՞ր ուղղութեան մէջ այս տեսակ վարմունք մը կարող է գոյութիւն ունենալ. այդքան դժբաղդները ինչո՞ւ համար արիւնի մէջ թաթաւել կ'ուզէիր, Աղայիէվ աղա: Գուցէ այնպիսիները ըլլան, որ ըսեն, թէ Աղայիէվը եթէ քաղաքակրթուած անձ չէ, գէթ որոշ ուղղութեան տէր մարդ է ու կրօնամոլ, մոլեռանդ շիա է: Բայց Աղայիէվը ո՞ւր շխտութիւնը ո՞ւր: Աղայիէվը չէ՞ր որ «Միւսասիբէի խաւմիյէ» — այսինքն Մանեղականի խօսակցութիւն — անուն գրքով, ալ սրբան կեղտոտ խօսքեր կային ուղղեց իմամներուն և արուսդներուն հասցէին: Աղայիէվը չէ՞ր, որ շիա հոգեւորականութիւնը խաբերաներու, քսակահատներու խումբ մը ներկայացուց:

Ամբոխի աչքին՝ քանի մը վայրկեանի փառք վաստակելու, և համիւլամութեան դատը պաշտպանող լրագրներէն գովեստի բառ մը խելու համար, Սհմէտ բէկի պէս ուղղութենէ, բարոյականէ դուրկ, անխելք մարդը ի՞նչեր չի ըներ:

Եթէ իր հայհոյութիւններ մէկ կողմ նետենք, ահա ի՞նչ կը մնայ ինձի ուղղուած խօսքերէն. «Ես հաջի Զէյն-էլ-Արէշին թաղիէվին հայհոյեք եմ և այսպէսով ամբողջ մահմեդականութիւնը անուանարկեր եմ»: Բայց ես ի՞նչով եմ հայհոյեք թաղիէվին. ես միայն իմ առաջին համարիս մէջ թուրք զըպըրոցի մասին իր ունեցած վարմունքին ճիշտ լուրն եմ տպեր:

Մարդ մը կարող է իր լաւ ու վատ գործերն ունենալ: Երբ թաղիէվը՝ Բագուի աղջկանց ուսումնարանը շինել տուաւ, ես ինքս Կաւկազ-ի մէջ իր այդ գործը գովեցի, յետոյ ալ իմ լրագրիս մէջ, այդ առիթով Շէֆիգէ խանըմին թաղիէվին ուղղած գովեստները տպեցի: Բայց այդ պատճառ մըն էր որ իր մէկ վատ գործը, Թիֆլիզի թուրք դպրոցին խոստացած նպաստը դադրեցնելը չը պախարակէի: Ենթադրենք նոյնիսկ, որ ես թաղիէվին հայհոյած եմ. բայց ի՞նչով և ի՞նչպէս ես անուանարկած պիտի ըլլամ 300 միլիոն մահմեդականները: Թաղիէվը՝ մահմեդականութեան նախախնայութիւնը ցոյց տալով՝ ձեր չափազանցութեամբ վիրաւորուած կըլլաք զինքը»...

Բացի այդ, միևնոյն համարին մէջ, «Նազուճի» — Գրող ստորագրութեամբ Օրէնքուրկէն թղթակցութիւն մը կայ. թղթակիցը Կը գրէ թէ քաղաքին թուրքերը փափաքեր են «Բարեգործական Ընկերութիւն» մը հաստատել, մէկ քանի հարիւր հոգի ժողովուելով՝ վիճեր վիճարաներ, որոշումներ ստորագրեր ու ցրուեր են, ալ անգամ մըն ալ միևնոյն հարցին չ'անդադարանալու համար: Յօդուածագիրը՝ այդ բարի գործին անյաջողութիւնը կը վերագրէ մոլլաներու չկամութեանց և կը վերջացնէ թղթակցութիւնը ցանկութիւն յայտնելով՝ որ գիտութիւնը գայ իր ցեղակիցներու կողմ աչքերը բանայ, որպէսզի անոնք յստակ կերպով տեսնեն, «կաթոլիկ պէռերու» նման միայն իրենց անձնական շահերուն վրայ խորհող մոլլաներու ընթացքը:

№ 14-ի մէջ, Շահթախթինսկի կը պատասխանէ «Թէրջիման»-ի յարձակումներուն, և ի մէջ այլոց կը գրէ հետեւեալը. «Թուրքերուն համար հարկաւոր է ճշմարտախօս, ուղղադատ, աշխարհի մէջ անցած դաժածին ծանօթ գրիչ մը, որպէսզի միւսլիմաններուն ճանչցնէ այն աշխարհը, ուր անոնք կ'ապրին: Մահմեդական ըլլալը, մարդկութենէն դուրս ըլլալ չի նշանակեր. քաղաքակրթութիւնն ալ մարդուն համար է. ո՛վ որ գայն իւրացնէ իրը կըլլայ, հոգ չէ թէ այդ մարդը մահմեդական, քրիստոնեայ կամ կրակապաշտ ըլլայ: Իսմայիլ Բէկը՝ (Թէրջիմանի խմբագիրը) կատարեալ վստահութեամբ թող շարունակէ ուրեմն մեր գէժ յարձակումները. եթէ մեզ խիստ նեղացնէ, շատ, շատ իր գրածները կը հերքենք, բայց երբէք իր գնացած ճամբովը չենք երթար, որովհետեւ զրպարտութեան և հայհոյանքի գէնքը գործածելու ո՛չ սովորութիւնը և ո՛չ ալ ցանկութիւնն ունինք»:

Միևնոյն համարին մէջ, Թիֆլիզի և Քութայիսի դատին՝ ախունդ հաճի Մուհամէդ Հասան Մովաղադէ՝ երկար յօդուածով մը ապացուցանելու կ'ելլէ, թէ մահմեդական կրօնը գիտութիւնը չի գատապարտեր. դուրանէն և ուրիշ մարգարէներէ յիշատակումներու միջոցով կ'աշխատի համոզել թուրքերը, որպէսզի զարգացումն ու գիտութիւնը սիրեն:

Բագուի դատին՝ ախունդ հաճի Գէվատ մոլլա Ալիզադէն՝ իր ծերութեան և հիւանդագին վիճակին պատճառով՝ հրաժարած ըլլալով՝ Շահթախթինսկի առիթէն օգուտ կը քաղէ հետեւեալ համարձակ պահանջն ընելու. Նախ յարձակելով հրաժարող դատին վրայ կը գրէ, թէ յիշեալը բացարձակապէս հակառակ էր Թաղիէվի հիմնած աղջկանց դպրոցին, և կը քարոզէր որ մահմեդականները իրենց աղջիկը այդ ուսումնարանը չ'ուղարկեն: Եթէ մեր աղջիկները կրթութիւն չը ստանան, եթէ

մահմեդական կիները իրենց դարաւոր տգիտութենէն ու ստրկութենէն չ'ազատուին, կ'ըսէ Շահթախթինսկի, թուրք ժողովրդի գոյութիւնն ու ապագան վտանգի տակ է. մենք, միշտ Թաղիէվի դպրոցին գովեստն ըրած ենք ու քաղաքակրթութենէ դուրս նկատած ենք այն ծնողները, որ իրենց աղջիկները դպրոց չեն դնել: Սակայն Բագուի պէս կարևոր կենտրոնի մը մէջ, ունէինք այնպիսի դատի մը, որ գիտութեան և քաղաքակրթութեան թշնամի էր: Այդ տեսակ մարդու մը դատի ըլլալը՝ թէ՛ ողւս տէրութեան և թէ՛ մահմեդական հասարակութեան համար փնասակար էր: Ասոր համար, մենք յոյս ունենք, որ Բագուի կառավարիչը, դատիութեան թեկնածուներուն կ'առաջարկէ նախ հետեւեալ պայմանը. իրենց աղջիկը, կամ եթէ աղջիկ չ'ունեն, իրենց մէկ ազգականին աղջիկը, Թաղիէվի ուսումնարանն ուղարկել. ո՞վ որ ընդունի այս պայմանը, այն ալ թո՛ղ ընտրուի: Որովհետեւ կուլտուրայի օգուտը կը պահանջէ Բագուի պէս քաղաքի մը մահմեդականութիւնը ազատել քաղաքակրթութեան թշնամի դատիներու չարիքէն:

Մատենախօսական յօդուածով մը «Շարքի-Ռուս» կը խօսի ուֆացի Րիզա Էդդին Ֆախրէդդին օղուի «Ընտանիք» գրքին վրայ: Գրքէն առաջ բերուած հատուածները կը դառնան այն մտքին շուրջը թէ մարդկային բարօրութիւնը կրթութենէ կախումն ունի. պէտք է կրթել մասնաւորաբար կիները, որովհետեւ երեխաները անոնց ձեռքով կը մեծնան. լաւ մայրերը լաւ սերունդներ կը պատրաստին: Ցաւ կը յայտնէ, որ թուրքերու մէջ այս ճշմարտութիւնը լաւ մը չէ թափանցած ու անոնք տակաւին կը շարունակեն կանանց դաստիարակութեան վրայ գէշ աչքով նայիլ:

Կէնջէի (Ելիզարէթօպու) ախունդ Ասկէր Փուլատգադէ, կը գովէ «Շարքի-Ռուս»-ի ուղղութիւնը և յոյս կը յայտնէ որ առաջադէմ մտքերը «Շարքի-Ռուս»-ի շնորհիւ պիտի տարածուին թուրք հասարակութեան մէջ: Իսկ Երևանէն ուղղուած Թղթակցութիւն մը կը յայտնէ թէ քաղաքին մէջ, թուրք հարուստներէն մէկը՝ Մուհամմէդ Ղլի բէկ աղջկանց դպրոց մը հիմնած է: «Շարքի-Ռուսը» մեծ գովեստով կը յիշատակէ առաջադիմութեան այդ նոր քայլը:

15-րդ համարին նախալոգուածը կարգ մը թելադրութիւններ կը պարունակ, անոնցմէ առաջ բերենք հետեւեալը.

«Պէտք է կազմել վրաց Հրատարակչական Ընկերութեան նման ընկերութիւն մը, որ ոչ միայն առևտուրի, շահու աղբիւր մը պիտի ըլլար, այլև մեր հասարակութեան մէջ լուսաւորութիւն

պիտի տարածէր գրքերու, լրագիրներու հրատարակութեան շնորհիւ:

Տալ գիւղացիներուն, թուրքերէն լեզուով տպագրուած գիւղատնտեսական ծանօթութիւններ և գիտելիքներ, որպէսզի մեր ժողովուրդն ալ՝ իր սեփական աշխատանքէն նոյն չափով օգտուի, որչափով կ'օգտուին քրիստոնեայ ժողովուրդները իրենց աշխատանքէն: Թիֆլիզի գիւղատնտեսական ընկերութեան նիստերուն մէջ այս տեսակ հարցերը յաճախ արծարծուած են»:

Լրագիրը վերջացնելով կը հարցնէ թէ թուրք սեփականէրերը տնտեսական և կենցաղավարական ի՞նչ ընթացք ունին, ի՞նչ իրաւունքներ կը վայելեն և ի՞նչ պէտք է ընել, որպէսզի անոնց ընթացքը բնական ճամբու մէջ մտնէ ու ազատին անորոշ գրութեանէ: «Շարքի-Ռուս» կ'ուզէ ակնարկել այն թուրք սեփականատէրերուն, որոնք իրենց կալուածները կառավարիչներու յանձնած քաղաքներու մէջ իրենց դրամն ու ժամանակը կը մսխեն:

Այս համարին մէջ, Շահթախթինսկի կ'անդրադառնայ Մէրզան բէկի՝ «Կասպի»-ի խմբագրին՝ իր դէմ գործած յարձակումներուն:

«Կասպի» անամօթ ու կաս կարմիր սուտերը մէկիկ-մէկիկ երեսին զարկած էինք. Մէրզան բէկ չի համարձակելով մեր սեփական իօքերը իր լրագրին մէջ առաջ բերել—որովհետև իր ընթերցողներուն առջև պիտի խայտառակուէր—մեզ կ'անուանէ «դէովլէթ ճասուսը»—տէրութեան լրտես, լրատու: Թող ընթերցողները մեր երկուքին պատասխաններն ալ կարդան, քննեն ու պիտի տեսնեն որ կողմն է մարդկութիւնն ու ժողովրդասիրութիւնը:

Մէրզան բէկ՝ զիս անուանարկելու համար Կատկոֆի գրչի ընկեր կը կոչէ: Ես այդ բանը ինձի պատիւ կը համարեմ, որովհետև Կատկոֆի՝ ռուս կառավարութեան մտքերուն պատուաւոր, պերճախօս ներկայացուցիչն ըլլալը ամեն մարդ գիտէ: Կատկոֆ կը յարձակէր ռուսահպատակներու իրենց հպատակութեանէն դուրս գալու ցանկութեան դէմ: Ատրպատականի թուրքերը, որոնց կը պատկանիմ և ես, այդ տեսակ ցանկութիւն, այդ տեսակ ձգտում ոչ ունեցած են, ոչ ունին և ոչ պիտի ունենան. արդ, ես ի՞նչ բանաւոր պատճառ ունիմ սէպարատիստ ձգտումներ ունեցողներու դէմ գրող Կատկոֆի թշնամի ըլլալու: Անդրկովկասի թուրքերուն մէջ, օսմանցիներուն և մասնաւորապէս Սուլթան Արդիւլ Համիդի անձին համար սէր,

հաւատարմութիւն քարոզելով՝ «Կասպի» լրագիրը օտար քաղաքականութեան մը կամ աւելի ճիշտ ինտրիգաներու, անձնական շահի կը ծառայէ, մեր ազգի կարիքներուն և ցաւերուն չի նուիրուիր... Առաջ մենք պարսկաստանցի էինք, յիմա ռուսահպատակ ենք և մեր հպատակութիւնը փոխելու պէս յիմարութեան մը ենթարկուած չենք, փառք Աստուծոյ:

Ու Շահթախթինսկի կը վերջացնէ յօդուածը պնդելով որ «Կասպի» և «Թէրջիմանի» թշնամութիւնը զուտ անձնական շահերու ու քիչ մըն ալ մտքի խանգարման արդիւնք է: Իրմէ առաջ Աղայիէվը ռուս կառավարութենէն թուրք լեզուով լրագիր հրատարակելու արտօնութիւն խնդրեր է, բայց չէ յաջողեր ստանալ:

«Շարքի-Ռուս»-ը ունի նաև կին յօդուածագիրներ: Նոյն համարին մէջ, Թաղիէվի աղջկանց դպրոցին վարժուհի՝ Շէֆիգէ խանըմ՝ «Մեր կարգ մը յոյսերը» վերնագիրը կրող յօդուածով մը, նախ կը բողբէ թուրք կիները ուսումէ, կը թուրքենէ զրկելու մոլորութեան դէմ, և կը պահանջէ որ թուրք ծնողները իրենց աղջիկները դպրոց զրկեն: Երկրորդ, յոյս կը յայտնէ, որ Կովկասի թուրքերը միաբանութեամբ պիտի աշխատին գրական լեզու ստեղծելու և մասնագիտանալուն համար լաւագոյն ժամանակներ պատրաստելու: Նամակը կը վերջանայ Թաղիէվին ուղղած գովեստներով:

Դասիմ Բէկոֆ ստորագրութեամբ յօդուած մը՝ կը խօսի երեխաներու դաստիարակութեան վրայ, և քաղաքակիրթ աշխարհին յայտնի, սովորական խորհուրդներն ու խրատները կու տայ: № 18-ի մէջ, Շահթախթինսկին ունի ուշագրաւ յօդուած մը: Թագաւոր Կայսեր՝ փետր. 26-ին՝ կրօնական ազատութեան վերաբերեալ ուքաղին վրայ, Օրէնբուրկի միւլֆտին շնորհակալութեան գիր մը ներկայացուցած ըլլալով՝ Շահթախթինսկի այդ առիթով կը գրէ.

«Կայսեր այդ շնորհը, մեր ո՞ր կարիքները պիտի լրացնէ՝ այդ դարմանը՝ մեր ո՞ր վէքերը պիտի բուժէ: Մեր կարիքները շատ են. յիշենք անոնց գլխաւորները.

Քաղաքապետութեան (դումայի) մէջ, մեր իրաւունքները, իբրև ոչ քրիստոնեայ՝ սահմանափակ են: Որեւէ քաղաքի մէջ, մահմեդական ընտրողներու թիւը որչափ մեծ կ'ուզէ թող ըլլայ, նոյն քաղաքի դումային թուրք ձայնաւորները օրինապէս որոշուած քանակութենէն աւելի չեն կրնար ըլլալ: Այս սահմանափակումը՝ Կովկասի վարչական շրջաններէն նկատի առնուելով՝ թէպէտև մահմեդական ձայնաւորներու թիւը դումա-

ներու մէջ աւելցուցին, բայց մեր իրաւունքները դարձեալ սահմանափակ են:

Արդ, անհրաժեշտ է որ բոլոր քաղաքներու մահմեդականները՝ պետութեան խնդիրք տալով՝ իրենց իրաւունքներու սահմանափակումի ջնջումը պահանջեն: Մենք յոյս ունինք, որ, կառավարութիւնը՝ նկատի առնելով կայսերական յայտարարութեան բուն ոգին, մեր խնդիրքը կը կատարէ:

Աղօթատեղիներ, մզկիթներ կառուցանելու համար մահմեդականները պաշտօնական կարգ մը դժուարութիւններու կը բաղխին: Եւ այս պատճառով ալ՝ մզկիթ շինել տալու ցանկութիւն ունեցողներէն շատերը ետ կը կենան իրենց նպատակէն, դժուարութիւններէ խուսափելու համար: Բայց միայն այդ չէ: Նոր մզկիթ շինելու համար մենք պէտք է արտօնութիւն ստանանք ոչ միայն կառավարութենէն, այլև ուղղափառ ուսուցեցողականութեան կողմէ: Ասով՝ մէկ կրօնքը միւսին կապուած, միւսէն կախուած կ'ըլլայ: Ու ահա այս ալ, կայսերական յայտարարութեան ոգիին հակառակ ըլլալը, անվիճելի ճշմարտութիւն մըն է: Հետեւաբար անհրաժեշտ է որ մահմեդական ժողովուրդը՝ մզկիթ կառուցանելու համար, տէրութեան ղեմելով՝ ղեւրութիւններ խնդրէ:

Հոգեւորականները կրօնքի ներկայացուցիչներ կամ մարմնաւորուած կրօններ են: Ասոնց՝ հարկաւոր է որ իրենց համակրօն ժողովրդին, իրենց հօտին հետ կապ և փոխադարձաբար կախումն ունենան: Հոգեւորականութիւնը՝ ժողովրդին վրայ ունեցած իր բարոյական ազդեցութիւնը կը քաղէ նոյն ժողովրդի վստահութենէն:

Ռուս կառավարութիւնը՝ մահմեդականներուն թոյլատրած է հոգեւոր ինքնուրոյն վարչութիւն, առաջնորդութիւն, փոխանորդութիւն եւայլն: Բայց այդ հոգեւոր պաշտօնեաներու ընտրութիւնն և հրաժարեցումը պետութեան և տեղական կառարարիչներու յանձնուած է: Իրերու այս դրութենէն առաջ կու գայ այն բանը՝ որ մահմեդական հասարակութեան և իր կրօնական պետերու մէջտեղ եղող բարոյական կապը կը խզուի ու, ոչ ազգը՝ այս պաշտօնի վրայ գտնուող իր հոգեւորականները կը ճանչնայ իրրէ իր համոզմունքներու, կրօնական զգացումներու ներկայացուցիչն ու թարգմանը և ոչ ալ հոգեւորականները՝ իրենք գերենք ազգին հայրերը, կրօնական պետերը կը զգան:

Մահմեդականութեան հոգեւոր պետերը, որպէսզի իսկապէս իրենց կոչումին մէջ ըլլան, հարկաւոր է, անհրաժեշտ է, որ

մահմեդական հասարակութիւնը՝ անոնց ընտրութեան և հրաժարեցումին մասնակից ըլլայ: Այս տեսակ գործերը բնական ճամբու մէջ գնելու համար պէտք է որ մահմեդականները՝ իրենց հոգևոր պաշտօնեաները ընտրելու և հրաժարեցնելու իրաւունքը կառավարութենէն խնդրեն և ստանան:

ՏԻԳՐԱՆ